

Inhoud

Voorwoord	7
1. Wat is de Verlichting?	11
2. Netwerken	23
3. Deïsme, bedreiging of belofte	33
4. De Natuur van Buffon	51
5. Rousseau, een interpretatie	65
6. Montesquieu en Hume over de balans der machten in het binnenlands bestuur	81
7. De staathuishoudkunde van de achttiende eeuw	95
8. De Markies de Sade, liefde, wellust en de achterkant van de Verlichting	111
9. De Vooruitgangsidee van de achttiende eeuw	127
Een Appendix: Gibbons History of the Decline and Fall of the Roman Empire	147
10. Terug naar de Verlichting?	153
Bibliografische notitie	173
Bibliografie van geciteerde werken	183
Index	189

Voorwoord

Waarom zou iemand weer over de Verlichting willen schrijven? Er bestaan voortreffelijke handboeken over de Verlichting als verschijnsel en cultuurperiode.¹ Mijn aanleiding om de Verlichting nader te bekijken was simpel. Voor een aantal colleges, te geven voor het HOVO in Groningen, moest ik voor mijn gehoor een syllabus schrijven en al schrijvende stootte ik op een aantal onduidelijkheden en ook op een aantal clichés die naar het mij voorkomt niet waar kunnen zijn. Neem deze vraag: Wanneer begint de Verlichting en wanneer eindigt die? Het is voor een Nederlander verleidelijk om te betogen dat onze Gouden Eeuw op zijn minst een proloog is geweest voor de Verlichting. Anderen zullen volhouden dat de Verlichting al bij de Renaissance begint. De argumenten voor een dergelijke stellingname hebben iets steekhoudends, maar het risico bestaat dat zij die zo redeneren het thema van de modernisering van denken en leven verwarren met dat van de Verlichting, die aan die modernisering een specifieke invulling gaf. Daarom pleit ik er voor om, in navolging van Paul Hazard, de Verlichting te laten beginnen met de generatie van John Locke.

En wanneer eindigt de Verlichting? Mijn antwoord daarop is: met de Franse Revolutie. Dat antwoord wordt niet door iedereen gedeeld. Burke is er verantwoordelijk voor dat de filosofen van de Verlichting beschouwd werden en worden als de aanstichters van de Franse Revolutie. Hij schreef:

Maar de tijd van ridderlijkheid is voorbij. Die van sofisten, economen en belastingpachters is daar voor altijd in de plaats gekomen.²

¹ Zie het bibliografisch overzicht.

² E.Burke, *Reflections on the Revolution in France* (New York 1961: Dolphin books) (samen uitgegeven met Tom Paine's *The Rights of Man*).

Met de 'oeconomists' bedoelde Burke de fysiocraten en daarom klinkt zijn beschuldiging dat hun ideeën de Franse Revolutie hebben veroorzaakt redelijk absurd, want deze school van Franse economen deed een poging om het Ancien Régime te redden en hun poging was erop gericht het evenwicht in het economisch bestel te herstellen. Zij waren dus allesbehalve revolutionairen.

De geschiedenis van het woord *Verlichting*, van *Enlightenment*, *les Lumières* en *Aufklärung* is gecompliceerd. Van oorsprong had het de betekenis van de ziel die door Gods waarheid wordt verlicht. Die betekenis blijft in het achttiende-eeuwse Duitsland lang een rol spelen, maar in het midden van de achttiende eeuw begint men Gods waarheid daar en elders te vervangen door de waarheid die men aan de natuur ontleent. Maar pas ver in de negentiende eeuw wordt de Verlichting een vanzelfsprekend label voor een cultuurperiode in de achttiende eeuw. In ons hedendaags tijdsbesef bevat de term de aansporing om ons te bezinnen op mensenrechten en het beschavingsproces dat daar mee samenhangt. Daar is niets op tegen, maar men loopt met dit gebruik het risico dat men het in feite heeft over de modernisering die de Industriële Revolutie sinds de negentiende eeuw ontketend heeft en op die manier gaat het unieke karakter van de Verlichting als achttiende-eeuwse cultuurperiode verloren.

Daniel Mornet schreef in 1946 dat de filosofen van de Verlichting niet als de wegbereiders van de Franse Revolutie kunnen worden beschouwd en vijf van de auteurs die ik in mijn bibliografische notitie bespreek gaan er eveneens van uit dat dit directe verband niet bestaat. Jonathan Israel legt dit verband wel en zoals ik zal betogen is er veel aan te merken op zijn voorstelling van zaken.

In mijn bijdrage heb ik gekozen voor opstellen om het prisma-achtige karakter van mijn benadering te accentueren. Daarmee schep ik geen volledig beeld van de Verlichting. Ik zou eigenlijk nog aandacht willen besteden aan het onderwerp smaak en het onderwerp de koloniën en buiteneuropese volken, zoals de Indianen. Maar deze onderwerpen lenen zich niet goed voor de beknopte benadering van een opstel.

Er is nog iets. Mijn ambitie is dat we de achttiende-eeuwse Verlichting pas op zijn juiste waarde leren schatten als we een juist beeld van de Verlichting hebben. Horkheimers en Adorno's aanval op de Verlichting in hun *Dialectiek der Verlichting* zegt veel over de

modernisering als proces maar niets over de Verlichting als cultuurperiode. We kunnen niet terug naar de Verlichting, maar wat hebben we er nog aan? Vandaar de titel van dit boek: *Terug naar de Verlichting*.

De tekst van dit boek schreef ik oorspronkelijk in het Engels. Bruce Kuklick van de universiteit van Pennsylvania en Roger Emerson van de universiteit van Western Ontario hebben mij een vriendendienst bewezen, niet alleen met het corrigeren van mijn Engels, maar ook door het geven van nuttige aanwijzingen. In een later stadium heeft Vincent Hope er nog allerlei oneffenheden uitgehaald. Giselle, mijn vrouw, heeft met haar gebruikelijke strengheid mijn tekst verbeterd. Ik dank hen uit de grond van mijn hart.

1. Wat is de Verlichting?

Het is lastig om de achttiende-eeuwse Verlichting te definiëren, omdat de filosofen van de Verlichting geen uitgesproken programma hebben geformuleerd. Het eerste punt dat men kan opmerken is dat men zich ondanks kenmerkende verschillen tussen landen – en met name tussen Groot Brittannië en het continent – richt op twee onderwerpen: secularisatie en modernisering. Secularisatie betekent dat men kennis en moraal wil bevrijden van de christelijke voorschriften op deze gebieden. Modernisering houdt in dat men zich in de eerste plaats richt op het persoonlijk leven van de burger en dat men over sociale hervormingen nadenkt binnen het kader van de standenmaatschappij.

De wetten van de natuur waren verborgen in de nacht
 God zei, laat Newton bestaan, en hij heeft licht gebracht.
 (Alexander Pope)

1. Inleiding

Het etiket Verlichting aanvaarden we zonder aarzeling, maar wat betekent het eigenlijk? Zij die het verschijnsel bestuderen zijn het erover eens dat de Verlichting een achttiende-eeuwse cultuurperiode aanduidt, waarin vele intellectuelen binnen Europa eenzelfde doel nastreefden. Hun conclusie is gerechtvaardigd, maar eigenlijk ook merkwaardig, want de term Verlichting was wel bekend, maar werd niet algemeen gebruikt, tenminste niet voordat Immanuel Kant zijn beroemde opstel *Was ist Aufklärung?* schreef en dat verscheen pas in de laatste jaren van de achttiende eeuw. Een eerste antwoord zou kunnen zijn dat de Verlichting niet zozeer een beweging was maar een informeel netwerk van intellectuelen, filosofen om de achttiende-eeuwse term te gebruiken, die elkaar schreven en ontmoetten.

Niemand minder dan Franco Venturi was van mening dat de Verlichting aan Engeland was voorbijgegaan: ‘the rhythm was

different'.¹ Maar hoe kan men dit volhouden als men Pope's *Essay on Man* leest dat in vertaling of oorspronkelijke tekst heel verlicht Europa doorging. Voltaire was de eerste om het aan te kondigen in zijn *Lettres Philosophiques* en dit verslag van zijn Engelse ballingschap had als strekking dat de Verlichting in Engeland *begonnen* was. Pope verheerlijkte Newton als de held van de wetenschappelijke revolutie en hij kondigde tevens een nieuwe wetenschap aan: de wetenschap van de menselijke natuur en die studie kwam centraal te staan in de Verlichting. Het ritme in Engeland was anders, daarin heeft Venturi gelijk. We zouden dus eigenlijk van Verlichtingen in plaats van de Verlichting moeten spreken. Maar men moet, denk ik, over beide spreken. Politiek en economisch was er een groot verschil tussen Engeland en het continent, maar er was voldoende eenheid in de doelgerichtheid van filosofen in Engeland en op het continent om toch ook van *de* Verlichting te kunnen spreken.

Er zijn veel clichés over de Verlichting in omloop. Eén daarvan is dat de eeuw van de Verlichting "the age of reason" (w.s. naar het boek van Paine met die titel) was en zoals het gaat met clichés is die karakterisering niet totaal verkeerd, maar het mist de kern van de zaak. In zijn *Traktaat over de Menselijke Natuur* gaf Hume twee definities van de rede. De rede is in de eerste plaats ons logisch instinct (Hume gebruikt dat woord met opzet) en in die hoedanigheid is het een nuttig instrument, maar alleen een instrument, want "De rede is slechts de slaaf van de hartstochten en behoort dit te zijn en kan slechts de functie hebben hen te dienen en te gehoorzamen."² Let op het 'behoort' in dit citaat. Hume wil aangeven dat op zich ons logisch instinct machteloos is, want onze hartstochten zetten ons aan tot handelen en zonder begrip van dit handelen kan de rede ons niet helpen. Maar er is een tweede definitie van de rede en dat is ons vermogen om redelijk te zijn. Eigenlijk is dit volgens Hume geen echte definitie van de rede, want ons vermogen om redelijk te zijn is op zich zelf een hartstocht en dit feit onderstreept het betrekkelijk karakter van onze redelijkheid.

¹ F.Venturi, *Utopia and Reform in the Enlightenment*, (Cambridge 1971: Cambridge University Press), geciteerd door J.G.A.Pocock, *Barbarism and Religion*, vol.1, *The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737-1764*, (Cambridge 1999: Cambridge University Press), 6.

² D.Hume, *Traktaat over de Menselijke Natuur*, (Amsterdam 2007: Boom), F.L.van Holthoorn vert., II, 3, iii, 398.

Wat aan Hume's uiteenzetting opvalt is dat het gevoel voor het verkrijgen van inzicht in het menselijk gedrag primair is en die mening wordt door andere filosofen van de Verlichting gedeeld. 'The Age of Reason' kan dan ook beter 'The Age of Sentiment' heten.

In wat volgt zal ik vier uitgangspunten kiezen:

1. We kunnen twisten over de vraag, wanneer de Verlichting is begonnen, maar niet over wanneer die eindigde.
2. Hoewel men het in Europa eens is over doeleinden die men moet nastreven is er een groot verschil tussen Groot Brittannië en het continent in de manier waarop die doeleinden in de praktijk gebracht worden. Dat verschil wordt bepaald door de economische ontwikkeling van Groot Brittannië.
3. Men gaat uit van een gevoel voor evenwicht in politiek, kunst en economie en streeft naar een harmonie van gevoelens als uitkomst van dit evenwicht.
4. De filosofen van de Verlichting accepteren de *société des ordres*, waarin zij leven. Zij willen de bestaande toestand hervormen, maar niet afschaffen.

Deze vragen zullen mij in de komende opstellen bezighouden en zij zullen mij uiteindelijk in staat stellen om de vraag wat de Verlichting was te beantwoorden. En daarna pas kan aan de orde komen of wij terug willen en kunnen naar de Verlichting.

2. De Verlichting, het begin en einde van een tijdperk

Het was Hazards visie dat Locke's *Essay Concerning Human Understanding* het begin was van het systematisch onderzoek naar een seculiere moraal.³ Dit is een aantrekkelijke gedachte. Doordat Locke het bestaan van aangeboren ideeën verwierp legde hij de basis voor die seculiere moraal en zijn *Reasonableness of Christianity* met de

³ P.Hazard, *La Crise de la Conscience Européenne, 1680-1715*, (Parijs 1961: Fayard).